

"HSİ-YÜ" OLARAK ÇİN TÜRKİSTANI'NIN TARİHİ SINIRLANMASI VE TARİHİ ÖNEMİ

Dr. MUHADDERE N. ÖZERDİM

Sinoloji Doç.

Çin Türkistanı'nın tarihî, -coğrafi durumu dolayısıyla gayet karışık bir manzara gösterir. Birçok milletler burada hâkimiyet için mücadele etmişler, birbiri arkasına küçük büyük imparatorluklar kurulmuş ve muhtelif medeniyetler burada birbiriyle temasa gelmiştir. Böylece, tarihî sınırlar —tabii sınırlar dışında— zaman zaman değişmiş ve birçok devletlerin hâkimiyet bölgeleri içinde kalmıştır.

Bu gün Çinlilerin Hsin-chiang (Sinkiang) diye adlandırdıkları Çin Türkistanı Han sülâlesi (m.ö. 206-m. s. 220) zamanında Hsi-yü denilen "Batı-memleketleri" içinde idi. O zamanlar Hsiung -nu'ların hâkimiyeti altında bulunuyordu¹

Han Wu-ti (m.ö. 140-87) zamanında Hsi-yü ile temasa geçildi ve daha sonra gönderilen ordular Hsiung-nu'ları mağlup etti ve bu bölgeler Çin'in nüfuzu altına girdi².

Ming-ti zamanında (m. s. 58-75) Hsiung-nu'ların tekrar Türkistan'a hâkim olmak istemeleri üzerine general Pan Ch'ao idaresinde bir ordu batıya gönderildi. Kısa bir zamanda bütün Hsi-yü alındı ve Çin'in kontrolü altına girdi.³

¹ En eski Çin analleri Hsi-yü'yü şu şekilde tarif ederler (Chien Han Shu. 96 A. s. 1-3 a b Ve Hou Han Shu: 118. 1-5 a b.)

"Hsi-yü, 36 memlekettten ibarettir. Daha sonraları 50 krallığa bölünmüştür. Bu memleketler Hsiung-nu'ların batısında, Wu-sun'ların güneyinde bulunur. Kuzeyde ve güneyde büyük dağlar ve ortada bir nehir vardır. Doğuda sınır, Yü-men-kuan'dan (Çin'in batıya çıkış kapısı) başlar ve batıda Ts'ung-ling dağları (Çin Türkistanı'nın batısını çeviren dağlar) ile nihayet bulur. Yü -men-kuang'dan batıya iki yol vardır. Birisi, Shan-shan'dan (bu günkü Lou-lan) başlar, Nan-shan silsilelerini takiben batıya doğru gider ve So-chü'ye (Yankent) varır ki, buna Nan Tao (güney yolu) denir. Diğeri ise, Ch'e-shih (Turfan bölgesi) krallığı arazisinden geçer, T'ien-shan dağlarının kuzeyinden batıya doğru gider ve Su-le'ye (Kaşgar) gelir. Bu yola Pei Tao (Kuzey yolu) denir. Güney yolun batı kısmında Ta-Yüeh-chih memleketi ve An-hsi (İran'ın bir kısmı) vardır. Kuzey Yolun batı tarafında Ta-yüan (Fergana), K'ang-chü (Soğut ülkesi) ve Yen-chi (Karaşar) gibi memleketler bulunur ki, bunların hepsine Hsi-yü (Batı-memleketleri) denir."

(Han sülâlesinden bu güne kadar gelen Çince kaynaklar Hsi-yü hakkındaki bilgiyi adı geçen iki analden aynen nakletmişlerdir.)

² Chien Han Shu : 96 A. s. 1 a-2 b.

Hou Han Shu : 118. s. 1 a, 2 a.

³ Hou Han Shu : 118. s. 1 b, 2 a.

Üç İmparatorluk (m.s. 220-265) ve sonra Batı Tsin sülâlesi (265-316) zamanında T'ien-shan'm batı kısımları Wu-sun'lara, doğu bölgeleri ise Hsien-pi'lere ait bulunuyordu. Güneyde Kuei-tzu (Kuça) ve Yü-t'ien (Hotan) kiralıkları vardı⁴.

Kuzey Wei hanedanı (T'o-pa'lar. 385-550) devrinde T'ien-shan'nın kuzeyinde Juan-Juan'lar, Wu-sun'lar ve bunların kuzey-doğusunda Yüeh-pan'lar ve Kao-ch'e'ler bulunuyordu⁵.

Sui sülâlesi (581-618) zamanında Hsi-yü, Batı Tukyular ve Tölös-lere (T'ieh-le) ait idi. Güneyde Kuei-tzu (kuça), Yü-t'ien (Hotan) kiralıkları vardı. Orta T'ien-shan'da ise Kao-ch'ang (Turfan) devleti bulunuyordu.⁶

T'ang hanedanının (618-906) ilk devirlerinde merkezî Çin kuvvetlenmiş, Batı Tukyularının ve Uygur'ların elinde bulunan Hsi-yü tamamıyla Çin'in nüfuzu altına girmiştir (640 da). Bunların askerî idaresi, "Dört Garnizon = Sze-chen" (yani Hotan, Kuça, Kaşgar ve karaşar) adı altında merkezî Çin'e bağlandı⁷.

"Dört Garnizon" bir müddet Tibet'in nüfuzu altına girmiş (670 de), fakat sonra yeniden bir devlet kuran Tukyuların hâkimiyetine geçmişti. Tukyular İmparatorluğu'nun sukutundan sonra (745 de) bu bölgeler karışıklık içinde kalmış, bir zaman Çinlilerin, Tibetlilerin, Uygur'ların (güney-batı bölgeleri hariç) idaresi altına geçmişti⁸.

⁴ Ta Ch'ing I-tung-chih: 190. bh. 516, s. 1 a.

Wu-sun'lar: Han sülâlesi zamanında ortaya çıkmışlardır. O zaman memleketlerine Ta-kun-mi deniliyordu. Fergana'nın (Ta-yuan) kuzeyinde yaşıyorlardı. Juan-Juan'la tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Kültür bakımından Hsiung-nu'lara benzerler (Chien Han Shu: 96. B. s. 1 a - 8 b).

Hien-pi'ler: Tung-hu (Doğu-barbarları) kabilelerindendir. (bak. Hou Han Shu 120. 6 a). Barthold ve Peliot bunların Türk oldukları kanaatindedirler (Barthold: Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler, s. 19).

⁵ T'o-pa'lar: Çin kaynakları bunların Hsiung-nu boyundan geldiğini (Sung Shu-TPYL 801, s. 1 A) veyahut Hsien-pi'lerden türediğini kaydeder (Hou Wei Shu TPYL 801, 1 b). Son araştırmalara göre Türk oldukları ileri sürülür (bak. Eberhard: Çin tarihi, s. 136. ve Das Toba-Reich Nord Chinas. Leiden 1949.).

Juan-Juan'lar : M. Ö. 3'üncü yüz yılda ortaya çıkmışlardır. Çin kaynakları Tung-hu'lardan geldiklerini kaydeder (Pei Shih: 98. s. 1-22 a b, Wei Shu: 103. s. 1 a).

Yüeh-pan'lar : Asılları Kuzey Hsiung-nu boyundandır. Dil ve âdetleri Kao-ch'e'ler gibidir (Pei Shih: 97. 15 a b; Wei Shu: 102. s. 10 a b).

Kao-ch'e'ler : Hsiung-nu boyundandır. Hsiung-nu Hakanının kovduğu iki kızdan türemişlerdir (Pei Shih: 98. s. 24 a, Wei Shu: 103. s. 20 b).

⁶ T'ieh -le'ler (Tölösler) : Hsiung-nu'lardan gelmişlerdir. Birçok âdetleri Hsiung-nu'lara benzer (Pei Shih: 99. s. 20 b).

Ta Ch'ing I-tung chih : 190. bh. 516. s. 1 b.

⁷ Chiu T'ang Shu: 198. s. 13-18 a b.

Ta Ch'ing I-tung-chih : 190, bh. 516, s. 1 b.

⁸ Ta Ch'ing I-tung-chihı : 190, bh. 516 s. 1-2 a b.

Sung sülâlesinin (960-1280) son devirlerinde Hsi-yü Kara-kıtay'ların (Hsi-liao devleti. 1125-1268) imparatorluğunun nüfuz bölgesi içinde idi⁹.

Moğol hanedanı (1280-1368) zamanında ise Hsi-yü Cengiz **Han'ın** kurduğu imparatorluk sınırları içinde kalmış ve Uygur'ların idaresi altında bulunan memleketler ise üç vilâyet haline getirilmişti. Bunlardan ikisi Hsi-yü'yi diğeri ise Ts'ung-ling dağlarının batı bölgeleri de dahil olmak üzere Pie-shih-pa-li vilâyetini içine alıyordu¹⁰.

Ming hanedanı (1368-1644) zamanında Moğollar T'ien-shan'ın kuzeyine çekildiler. T'ien-shan'm güney bölgeleri ise islâm beyleri tarafından idare edildi. Beyler arasında eksik olmayan mücadeleler esnasında bazı beylikler (Hami, Hotan, Kaşgar, Turfan) zaman zaman Çin'in himayesine sığındılar ve Çin'e haraç verdiler¹¹.

Mançu sülâlesi zamanında (1644-1912) Hsi-yü'nin kuzeyinde Mançu'lar güneyinde ise müslüman Türkler vardı. Fakat imparator Gh'ien-lung'u (1736-1796) zamanında Hsi-yü tekrar Çin'in kontrolü altına girdi, imparator Kuang-hsü'nin (1875-1909) saltanatının onuncu yılında Çin Türkistanı Hsi-yü olmaktan çıkarak tamamiyle Çin İmparatorluğu'nun bir parçası oldu ve Hsin-chiang (yeni sınırlar) veyahut Hsien-shen (yeni dominyon) adını aldı¹².

Cumhuriyet devrinde de Çin'in bir eyaleti oldu. Kuzeyde Rusya, Batı Türkistan, Tibet, Efganistan olmak üzere siyasi sınırlar tesbit edildi. Başkenti Ti-hua yani Urumci oldu¹³.

Şimdi Çin Türkistanı Komünist Çin Hükümetinin idaresi altındadır.

Seyahatnameler, siyasi raporlar ve arkeoloji araştırmaları Hsi-yü'de (Çin Türkistanı'nda) bir zamanlar yüksek medeniyetlere sahip büyük imparatorlukların kurulduğunu gösterdiği gibi, buradaki kavimlerin kültür bakımından ne dereceye kadar gelişmiş olduklarını da geniş ölçüde anlatmış oluyor. Biz, aynı zamanda bu vesiklaldan buradaki şehirlerin halklarını ve onların örf ve âdetlerini de öğreniyoruz.

Askerî ve diplomatik seferlerle batıya gitmiş kumandanlar, elçiler ve Hindistan'a gitmek için her türklü güçlüğü göze alan Budist hacılar ve nihayet tacirler Türkistan keşif yollarını ilk açanlardandır diyebiliriz. Bilginler onların izleri üzerinden giderek bu gün için çok değerli olan ilmî eserlerini vermişlerdir.

⁹ Ta ch'ing Í-tung-chih : s. 1-2 a b.

¹⁰ Hsin-chiang Chien-chih : c. I. s. 1 b.

¹¹ Ming Shih : 293. s. 1-27 a b. ve 332. s. 18-20 a b.

Hsin-chiang Chien-chih : c. I. s. 1 a b

¹² Ta Ch'ing Í-tung-chih : s. 2 a.

Hsin-chiang Chien-chih : c. I, s. 1-7 a b.

¹³ Hsin-chiang Chi-yü : s. 221-222.

Hsin-chiang Feng-wu : s. 4-5.

Çinlilerin Hsi-yü diye adlandırdıkları "Batı - memleketler" ile (Çin Türkistanı dahil) ilk teması yapan Chang Gh'ien'dir ¹⁴. Han sülâlesi imparatorlarından Wu-ti (m. ö. 140-78) zamanında büyük düşmanları olan Hsiung-nu'ları mağlup etmek ve Hsiung-u'ların komşuları olan Yüeh-chih'lerle bir ittifak yapmak için Batıya gönderilmişti. Yueh-chih'leri Bakteryan'da bulduğu zaman, onlar, artık kendilerinin de düşmanları olan Hsing-nu'lara karşı harbetmek istemiyorlardı. Neticesiz kalan bu uzun yolculuk Chang Ch'ien için bir başarısızlıktı. Fakat Çin'in Batı ile temasını, Çin külütürünün Akdeniz'e kadar yayılmasını sağlamıştı. Çinlilerce tamamen yabancı olan Batı memleketlerine dair doğru habeler getirmişti, İmparatora sunduğu rapor, Orta-Asya tarihinin ilk devirlerini anlatması bakımından çok değerli bir kaynaktır.

Chang Ch'ien'in raporu üzerine, imparator Wu-ti'nin gönderdiği ordular Çin hâkimiyetini bu bölgelere kadar götürdü ve bu memleketler Çin'e her yıl haraç vermek zorunda kaldılar ¹⁵.

M.S. 70 yılında Hsiung-nu'ların Türkistan'a yeniden nüfuz kazanmak istemeleri üzerine General Pan Ch'ao'nun idaresi ordular kısa bir zamanda bütün Türkistan'ı zabtetti. Buraları Pan Ch'ao'nun ölümüne kadar Çin hâkimiyeti altında kaldı ¹⁶.

Askerî seferlerden sonra, Budist dinini aydınlatmak gayesiyle ve birçok kitaplar bulmak ümidiyle, Türkistan yolunu takiben Hindistan'a giden Budist hacıların raporları da Batı-memleketleri hakkında epi bilgi vermektedir. Çin bilginlerinin, resmî tarih yazarlarının önemsiz bularak kaydetmeği lüzumsuz gördükleri şeyleri, büyük kervan yollarının günlük hayatını, burada yaşayan halkların örf ve âdetlerini bu yazılar vasıtasıyla öğreniyoruz.

Batıya giden ilk büyük hacı Fa Hsien'dir. Asıl adı Kung olan hacı m.s. 399 da Çin'in baş şehri olan Ch'ang-an'dan (bu günkü Sian) yola çıktı. Tung-huan'a, sonra Tarim nehrini takiben Wu-ı veya Wu-kı'ye (Karaşar) geldi. Buradan, Budizmin parlak merkezlerinden biri olan Hotan'a vardı. Burada birkaç yıl kaldıktan sonra Kaşgar'a (Kie-sha) gitti. Buradan Hindistan'a geçti. Bazı incelemelerde bulunduktan sonra Seylon adası yoluyla Çin'e döndü (144 de). Bütün seyahati on dört yıl sürmüştür. Seyahatine dair yazdığı kitabın adı Fo-kuo-chı (Budist memleketlerine dair raporlar) dir ¹⁷.

Kuzey Wei sülâlesi (T'o-pa'lar devri. m.s. 386-550) zamanında kraliçe tarafından Budist kitapları aramak için Batıya gönderilen Sung

¹⁴ Shih Chi : 123. s. 1 a.

Chien Han Shu : 96 A. s. 2 a.

¹⁵ Chien Han Shu : 96 A. s. 2 b.

¹⁶ Hou Han Shu : 118. s. 2 a.

¹⁷ Fa Hsien'in seyahati için bakınız : S. Beal : Budist records of the western world. London s. XXII - XXXII. ve A. Hermann: Atlas of Chian. s. 30 -31. (Çince metin elimizde yoktur).

Yün'in seyahatnamesi de Batı memleketlerini başka bir tarzda anlatması bakımından başka bir değeri haizdir¹⁸.

Sun Yün 518 tarihinde Baş Şehir olan Lo-yang'dan hareket etti. Güney yolunu takibederek Tung'-huan'a vardı. Buradan Hotan'a geçti. Sonra Pesawer'e gitti. Geçtiği bütün bu bölgelerde Eftalit'ler bulunuyordu. 521 tarihinde Çin'e döndü.

Yine meşhur Budist hacılarından Hsüan Tsang'ın Batıya seyahati de çok enteresandır. Seyahatnamesi Türkistan'ı ve Hindistan'ı tanıtmaları bakımından büyük bir değeri haizdir. Orta-Asya araştırmalarına çıkan bilginler bile bu kitaptan faydalanmışlardır¹⁹.

Hsüan Tsang 629 tarihinde Ch'ang-an'dan hareket etti. İlk büyük durak olan Lang-chou'ya sonra Liang-chou'ya geldi. Meşhur Yü-men kapısından geçti. Çölü aşarak ilk Batı memleketi olan Î-Wu (î-gu, Hamı)-ya geldi. Buradan Kao Ch'ang (Turfan) krallığına gitti. Burada çok iyi karşılandı. Kralın himayesi altında T'u-chüeh (Tukyu) hükümdarına gönderildi. Böylece, Kao-ch'ang'dan İndüs nehrine kadar Tukyu İmparatorluğu'nunu himayesi altında seyahat etti. Karaşar'ı, Kuçay'ı, Aksu'yu geçerek Talaş yakınında Tokmak şehrine geldi. İmparator onu gayet iyi karşıladı. Çin'de çok tehlikeli olarak tanınan bu barbarlar hakkında çok iyi kanaat edinerek Hindistan'a geçti. Dönerken aynı yolu takibetmedi. Pamiri geçerek Kaşgar'a, Hotan'a geldi ve buradan Çin'e döndü (645 tarihinde). Çine birçok Budist kitaplarıyla birlikte Buda'nın altın ve gümüşten yapılmış heykellerini de getirdi.

Fa Hsien, Sung Yün ve Hsüan Tsang'dan sonra bir çok sefaret heyetleri Türkistan'a gitmiş, elçiler bu seyahatler hakkında yazılar yazmışlardır. Bu eserler de Türkistan tarihi için değerli kaynaklardır.

981 tarihinde Sung sülâlesi imparatoru (Hsing-kuo'nun 6'ncı yılı) tarafından Wan yen-te adında bir elçi Uygur'lara (Kao-ch'ang'a) gönderilmiştir. O zaman Uygur Hakanı olan Arslan Han ile (A-ssU-lan, Shı-tzu-wang) ile görüşmüştür. Wan Yen-te Turfan Uygur'ları, yaşayışları ve dinleri hakkında önemli bilgi vermektedir²⁰.

Hsi Yo Lu (Batı seyahatleri hakkında raporlar²¹).

İmparator ailesinden gelen ve Cengiz Han'ın nazırlarından biri olan Yeh-lü Ch'u-ts'ai'yın Türkistan'a yaptığı sefere ait hâtıralarını nakleden kitaptır. Yeh-ü Ch'u-ts'ai 1218 de Ta Tung-fu'dan (Shansi'de) ayrılmış, Beşbalık, Hua-chou (T'ang devrindeki Kao-ch'ang) Hotan (Wu-tuan), Almalık (A-li-ma), Talaş (Ta-la-shih), kuça (Kuei-tzu) gibi

¹⁸ Sung Yün'in seyahati için bakınız: Aynı kitap. s. LXXXIV- CVII. ve Hermann: s. 32. (Çince metin yoktur.)

¹⁹ Ta T'ang Hsi Yü Chi (T'ang devrinde Batı memleketlerine dair kayıtlar). Bu kitap için bakınız: S. Beal. Aynı kitap. s. Ve Hermann : s. 34-35.

²⁰ Sung Shih : 490. s. 18 a- 21 b.

²¹ Hsi Yo Lu için bakınız : Bretschneider. Mediaeval researches, c. I. s. 9-24. Ve W. Eberhard: Türkistan seyahatnamesi. 29 sayılı Belleten 1944, s. 137-142.

şehirlerden geçerek Semerkand'a kadar gitmiş ve 1224 tarihinde memleketine dönmüştür.

Hsi Yü Chi (Batı memleketleri hakkında kayıtlar): ²².

Taoist bir filozof olan Ch'ang Ch'un'ın Türkistan'daki seyahatinden bahseder. Kitap beraberinde bulunan talebesi Li Chi-ch'eng tarafından kaleme alınmıştır.

Ch'ang Ch'un, o zaman bütün Orta-Asya'ya hâkim olan Cengiz Han tarafından davet edilmişti. Ch'ang Ch'un 1220 tarihinde Peiping'den ayrıldı. Küçük Gobi çölünü geçtikten sonra Beşbank, Almalık, Balasagun şehirlerinde duraklama yaptı ve nihayet Cengiz Han'ın bulunduğu Semerkand'a geldi. Cengiz Han onu çok iyi karşıladı ve filozofa ölmezliği sağlayan ilâcın ne olduğunu sordu. Ch'ang Ch'un bu soruyu beklemiyordu. Taoizmin esaslarını öğretmek için geldiğini zannediyordu. Fakat Cengiz Han onu yine dinlemiş ve anlattıklarını Moğolcaya çevirtmiştir. İki yıl süren seyahatinden sonra filozof Peiping'e döndü (1224 tarihinde).

Pei Shı Ki (Kuzeye giden sefaret heyetinin notları): ²³.

Chin (Kin, Nü-Chen Tatarları sülâlesi, 1115-1234) imparatoru tarafından Cengiz Han'a sulh temini maksadiyle gönderilen heyetin başında bulunan Wu Ku-sun'ın hâtıralarını ihtiva eden kitaptır. Wu Ku-sun 1220 tarihinde imparatorluk sınırlarında, Hsi-hsia (Tangut devleti) imparatorluğunun kuzey bölgesinden geçerek, Kansu'daki Lin-sha çölünü aşarak Tsung-ling dağ silsilesini takiben Cengiz Han'ın bulunduğu Semerkand civarına geldi. Geçtiği bölgelerde Uygur'lar bulunuyordu. Cengiz Han'la görüşükten sonra hemen memleketine dönmüştür (1221 tarihinde).

Hsi Shih Chi (Batıya giden bir sefaret heyetinin notları) ²⁴:

Bu sefaret heyeti Moğol İmparatoru Mengü Han tarafından Bağdat'da bulunan Kardeşi Hülagû Han'a gönderilmiştir. Elçi Ch'ang-te adında bir Çinli idi. Seyahatname Liu Yu tarafından kaleme alınmıştır. Elçi 1259 tarihinde Karakurum'dan yola çıktı. Bütün seyahati on ay sürmüştür. Elçi gördüklerinden başka, diğer memleketler hakkında işittiklerinden de bahsetmiştir.

Bu seyahat raporlarından başka, Yeh-lü Ch'u-ts'ai'ym torunu ve o zaman Mengü Han'ın hizmetinde bulunan Yeh-lü Hsi-liang'ın Batı seyahati hakkındaki raporları da önemlidir ²⁵. Yeh-lü Hsi-liang, Mengü Han'ın ölümü üzerine Han seçilmiş olan Kubilây Han'ının yanına giderken Kaşgar, Kuça, Karahoco, Hami gibi Türkistan şehirlerinden

²² Hsi Yü Chi için bakınız : A. Walley, The Travels of an Alchemist, Ve Mediaeval resarches , c. 1. s. 35-108. Ve Hermann: s. 49.

²³ Wu Ku-sun'ın seyahati için bakınız: Chin Shih; 124, s. 7-8 ab.

Pei Shı ki için bakınız: Mediaeval researches, c. I. s. 26-34.

²⁴ Hsi Shih Chi için bakınız: Aynı kitap. s. 109- 156.

²⁵ Yeh-lü Hsi-liang'ın seyahati için bakınız: Yuan Shi. 180. s. 1 a-5 b. Ve Mediaeval researeches. C. I. s. 157-163.

geçmiştir. Seyahati 1260 yılında başlamış ve 1263 tarihinde sona ermiştir. Burada da verilen bilgi Çin Türkistan tarihi için önemli sayılır.

Yukarıda görüldüğü gibi, Çin kaynakları her nekadar Çin Türkistanı'nda yaşayan eski kavimler ve onların kültürleri hakkında bilgi veriyorsa da arkeoloji araştırmaları, unutulmuş ve kaybolmuş bu eski medeniyetlerin maddi unsurlarını birer birer bize gösteriyor.

Büyük başarılarla netilenen bu çalışmalar Bowêr adında bir İngiliz subayı tarafından Kuça'nın güneyinde Sanskrit diliyle kayın ağacı kabuğuna yazılmış bir el yazmasının bulunması yol açmıştı ²⁶.

Daha sonraları 1891 tarihinde Türkistan'a yaptığı seyahatinde Detreul de Rhins Hotan bölgesinde yine kayın ağacına yazılmış birçok el yazmaları buldu ²⁷.

1900 de A. Stein Hind hükümetinin yardımı ile Orta-Asya seyahatine çıktı. Bütün Türkistan'ı dolaştı. Tung-huan'a kadar gitti. Hotan'da, Kuça'da esaslı araştırmalarda bulundu ²⁸.

Stein'den sonra Ruslar da Türkistan'da araştırmalar yapmışlardır. Bunlar arasında N. Petrovsky, Kuça bölgesinde, Oldenburg ve Klementz ise Karaşar ve Turfan'da değerli başarılar elde ettiler ²⁹.

Almanlar da Turfan civarında derin araştırmalar yapmışlardır. Von Le Coq çalışmalarını Turfan'dan Hami'ye kadar olan yerlerde yaptı. Sonra Grünwedel de iştirak etti. Bilhassa Kuça'daki çalışması başarılı olmuştur ³⁰.

Çin ihtilâlinin -(1912) neticesi olarak Türkistan'da durum karıştı. Çin hükümeti Batılı araştırmacıların teşebbüslerinin önüne geçmeğe çalışıyordu. Fakat Sven Hedin Çin hükümetinin müsaadesini almağa muvaffak olarak çalışmalarına başladı. Bu incelemeler arasında coğrafi müşahedelerde bulundu, ve Çin Türkistanı boyunca birçok meteoroloji müşahede istasyonları kurdu ³¹.

Bütün bu arkeoloji araştırmaları neticesinde Tarım havzasında eski çağların tarihi ile ilgili birçok eserler bulunmuştur. Bu gün Müslüman Türklerle Çinlilerin oturdukları Hotan bölgesinin, bir zamanlar bam başka bir hayat geçirdiği buradaki buluntular açıkça göstermektedir. Burada bulunan eserlerin çoğu dine, bilhassa Budizme ait idi. Hotan civarında Dundan-oilik'deki kazılarda birçok Budist mabetleri, Buda'nın muhtelif boyda ve şekilde heykelleri ve yine Budist manastırlarında kağıt

²⁶ A. Stem: Sand buried ruins of Khotan. London. 1903. s. xv.

²⁷ CG. Mannerheim: Across Asia From west to east. Helsinki 1940. c. II. s. I.

²⁸ A. Stein: Ancient Khotan, Oxford. 1907.

A. Stein: Ruins of desert Catay. London. 1912.

²⁹ Mannerheim-: aynı kitap. s. 4.

³⁰ Von Le Coq: Buried treasures of Chinese Türkistan. London 1928.

³¹ Sven Hedin'in çalışmaları için bakınız:

Sven Hedin : The flight of big horse. New York. 1936.

Sven Hedin : The silk road : London 1938.

ve deri üzerine Brahmi harfleriyle Sanskrit dilinde yazılmış Budist konulu metinler bulunmuştur. Hotan, Miran, Endere ve Niya, Keriya civarındaki yapılarda Budist manastır hayatına ait sayısız eserler ve resimler bulunmuştur ³².

Burada bulunan eserlerden, bir zamanlar Hotan'da Budizmin ve Hint san'atının tamamıyla hâkim olduğunu ve Hind istilâcılarının kendilerine has medeniyetleriyle, kültürleriyle Hotan bölgesine gelmiş olduklarını anlıyoruz. Bu Hind san'atının kökü klâsik grek san'tından geliyordu. Ve ilk şekillendiği yer Gandhara ülkesi idi. Burada Grek san'atını Budizm ile temas etmesi üzerine Greko-Budist san'atı meydana geliyor. Bu san'at Budizm propangandası ile Bakteryan yolunu takiben Türkistan'a geliyor ve buradan tâ Çin'e kadar yayılıyor. Hotan kümesinde çıkan eserlerde elbise kıvrımlarının yunanlı şekilleri, yunan biçimi taranmış başlar Helenistik ruhunun buralara kadar yayılışını gösteren örneklerdir ³³.

Budistik eserlerden başka Dundan-Oilik harabeleri içinde VIII' inci yüz yıla ait Çin bakır paraları ve Budist rahiplerinin barındıkları yerlerde birçok Çince belgeler bulunmuştur. Bu hergünkü hayatı anlatan vesikalar ve dilekçelerdir. Tarihleri tam olarak konmuş olan bu vesikalar Çin'le olan münasebetlerin bütün devreleriyle ilgili eserlerdir. Bunlar bu bölgede Çin hâkimiyetinin yayılmış olduğunu gösteriyordu ³⁴.

Böylece, Tarım havzası geniş ölçüde bir din yayımı neticesi olarak bir Budist ülkesi haline gelmiş ve dinî san'atın her çeşit unsurlarını ve sonraki çağların Çin nüfuzunu gösteren bir alan olmuştur.

Karaşar, Kuça ve Turfan vahasında bulunan Budist manastırları, burada da islâmlıktan önce Budizmin hüküm sürüldüğünü gösteriyordu. Burada Uygur diliyle yazılmış sayısız mukaddes kitaplar bulundu. Uygurcaya çevrilmiş bu Budist kitaplar, Uygur'larda yüksek bir Türk-Budist edebiyatının mevcudiyetini açıklar ³⁵.

Turfan'da Mani akidelerini öğreten bir kilisenin bulunuşu, Turfan Uygur'larının Mani mezhebine salık olduklarını anlatıyor. Bundan başka Turfan civarındaki kazılarda Maniye ait edebî yazılar çıkmıştır. Bunlar dinî hükümleri göstermekle beraber Maniheist san'atının en güzel örnekleridir. Bu el yazmaları minyatürlerle süslü idi. İpek üzerinde yapılmış resimler ise san'atın en yüksek derecesini gösteriyordu. Bu resimlerdeki bayanların elbiseleri, Avrupalı bayanların elbiselerini andırıyordu. Bazı

³² Hotan kazıları için bakınız :

A. Stein : Sand buried runis of Khotan. s. 490-92 ve 414-15.

A. Stein : Ruins of desert Catay. c. s, 452-460,

A. Stein : Ancient Khotan,

³³ Sand buried ruins of Khotan: s. XNI-XVII ve s. 367, 460, 465,

A. Stein : Homokba Temetelt Vorosak. Budapest 1903. s. XIV-XVI

E. Waldschmidt : Gandhara Kutscha Turfan. Leipzig. 1925. s. g.

³⁴ Sand ruins of Khotan. q. 310-317.

³⁵ Ruins of desert Catay. c. II. s. 358,

Iran motifleri görülüyorsa da karakteristik Türk örneği idi. Bu gün bile buna benzer elbiseleri Türkistan bayanları giymektedir ³⁶.

Turfan kazdarında Uygurca yazılmış Nesturi metinleri de bulunmuştur ³⁷.

Tung-huan'da Stein'in çalışmalarıyla meydana çıkan eserler arasında Uygurca el yazmalarının bulunuşu, Türkistan medeniyetinin Uygur'lar vasıtasıyla Çin'e kadar yayılmış olduğunu gösteriyor ³⁸.

Görülüyor ki, Çin Türkistanı çeşitli medeniyetlerin bir toplanma bölgesi olmuş ve buraya sınırlar yoluyla uzak Batının maddi ve mânevi mahsulleri akıp geldiği gibi, buradan da birçok kültür ve medeniyet unsurları her tarafa dağılmış ve Uzak-Doğuy'a kadar gitmiştir

³⁶ Buried terasures of Chinese Türkistan: s. 62, 84, 123-125.

³⁷ Ruins of desert Catay: c. II. s. 359.

³⁸ Ruins of desert Catay: c. II. s. 186.